

آرمانشهر در آرای روشنفکران عصر مشروطه ایران

حسن ستاری ساریانقلی*

استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۱۰/۲۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۳/۶)

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بیان مولفه‌های آرمانشهری روشنفکران عصر مشروطه ایران است. دگرگونی رابطه ایران با مغرب زمین در عصر مشروطه و ظهور و بروز اندیشه‌های تجدد خواهانه روشنفکری، سبب دگرگونی در اندیشه‌های آرمان ورز ایرانی در رویکرد به مفهوم آرمانشهر گردید. در پژوهش حاضر، مولفه‌های اساسی نگرش به آرمانشهر در آرای هشت تن از مشهورترین روشنفکران عصر مشروطه - میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا ملکم خان، ناظم الدوله، میرزا آقا خان کرمانی، میرزا یوسف مستشارالدوله، میرزا عبدالرحیم نجارزاده تبریزی مشهور به طالب اوف، حاج زین العابدین مراغه‌ای به طور عام و عبدالرحیم طالبوف و عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی به طور خاص - مورد بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق به صورت تحلیلی - توصیفی و به صورت مقایسه‌ای و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای استوار بوده است. تعلیم و تربیت بر مبنای اندیشه غربی، آموزش علم به صورت آموزه‌های غربی، دنیاگرایی، عقل منهای وحی، قانونگرایی، تقلید از مظاهر غرب، از موارد مهم عمومی و انرژی، حمل و نقل، تکنومداری، مشارکت مردمی؛ از موارد خاص مورد توجه در آرمانشهر روشنفکران عصر مشروطه بوده است. تاکید عمده آرمانشهر روشنفکری عهد مشروطیت ناظر بر ارتقای زندگانی مادی شهر و فاقد توجه کافی به امور روحانی و معنوی در فضاهای شهری بوده است.

واژه‌های کلیدی

آرمانشهر، روشنفکر، مشروطه، آرمانشهر روشنفکران مشروطه، عبدالرحیم طالبوف، عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی.

مقدمه

دوران مشروطه در ایران به دلیل بازنمایی شرایط خاص و منحصر به فرد خود، روایتگر سیمای آرمانی خاصی از شهر و مفاهیم شهری است. روشنفکران عهد مشروطه به همراه تاثیرنهادن بر جریان های عصر مشروطه، راوی و منعکس کننده قرائت خاصی از آرمان های مرتبط با شهر و شهرسازی و پدیده آرمانشهر در ایران بوده اند. نگرش هایی که روشنفکران عصر مشروطه ایران، به شهر و آرمانشهر مطلوب خود داشته اند؛ چندان مورد توجه عمیق محققان حیطه های شهری در کشور نبوده و بخش تفکرات آرمانشهری روشنفکران عصر مشروطه ایران مورد کنکاش و بازترسیم جدی قرار نگرفته است.

هدف پژوهش حاضر، مطالعه مفاهیم آرمانشهر در اندیشه و آرای هشت تن از مشهورترین روشنفکران عصر مشروطه - میرزا فتحعلی آخوند زاده، میرزا ملک خان ناظم الدوله، میرزا آقا خان کرمانی، میرزا یوسف مستشارالدوله، میرزا عبدالرحیم نجارزاده تبریزی مشهور به طالب اوف، حاج زین العابدین مراغه ای، به طور عام و عبدالرحیم طالبوف و عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی به طور خاص - که به طور خاص به مقوله آرمانشهر پرداخته اند - بوده است. تا در نهایت، ویژگی های خاص آرمانشهر مدنظر روشنفکران عهد مشروطیت ایران، مورد بررسی قرار گیرد. بررسی عقاید آرمانی روشنفکران عصر مشروطه به طور عام و دو تن از روشنفکران عهد

آرمانشهر، مکانی که متضمن سعادت و خوشبختی کامل زندگی مردم باشد؛ همواره در آرمان های آدمی نقش بسته است. آرزوی تحقق ایجاد جامعه ای ایده آل در تلفیق مفاهیم معنوی و مادی، صورت های بیانی مختلفی در قالب تفکرها و تمدن های برخوردار از متن آن جامعه ها به خود گرفته است. آرمانشهر گاه در صورت اساطیر و عصر زین و حماسه های بشری جلوه گر گشته است و گاه در محک بازگویی آرمان های نظام های حاکم. از افلاطون یونانی در کتاب جمهوری در ۳۴۷-۲۷۰ پ م تا عصر اوج درخشش تمدن اسلامی با «اندیشه های اهل مدینه فاضله» فارابی ایرانی و «یوتوپیا» تامس مور فیلسوف قرون پانزده و شانزده انگلستان ۱۵۱۶ م و فرانسیس بیکن و در دوران جدید رابرت اوئن^۱، شارل فوری^۲، اتین کاب^۳ و... همگی کوشیده اند به توصیف آرمانی شهری ایده آل یا همان آرمانشهر مطلوبشان بپردازند. تحقق عدالت، دستیابی به حقیقت، طرح جامعه آرمانی، مفاهیم خیر و شر، برابری و برادری، مفاهیم عقلانی، شیوه های رستگاری آدمیان، مشخصات حکمران و حاکم آرمانشهر، تحقق بهشت این جهانی، و... همگی در اندیشه های آرمان ورزانه اندیشمندان آرمانشهر ذکر گردیده است. تصویری که از شهر آرمانی در سیمای توصیفی نامبرداران ارائه گشته است؛ برحسب مواضع سیاسی و مذهبی و ایدئولوژیکی و فرهنگی عصر خود بوده است.

جدول ۱- تعریف روشنفکر و روشنفکری از منظر اندیشمندان و بیان مولفه های اثرگذار آن در اندیشه های آرمانشهری.

منبع	نویسنده	تعریف و توضیح واژه روشنفکر	مولفه های اثرگذار در اندیشه آرمانشهری
روشنفکران ایرانی و غرب	بروجردی مهرزاد	در اوایل دهه ۱۳۲۰ / ۱۹۴۰ فرهنگستان ایران اصطلاح فارسی روشنفکر را به جای اصطلاح متورالفکر که صیغه عربی داشت، وضع کرد (بروجردی، ۱۳۷۷، ۴۴)	- گفتگمانی از اندیشه های ایرانی محور
در خدمت و خیانت روشنفکران	آل احمد جلال	«روشنفکر» کسی است که فعالیت روزانه اش مستلزم نوعی کار فکری آمیخته با ابتکار باشد و این که حاصل کارش را نه برای نفع شخصی بلکه برای حل مشکلات اجتماعی در اختیار جامعه بگذارد (آل احمد، بی تا، ۵۸).	کلیه فکری، ابتکار، رفع مشکلات اجتماعی، اولویت و توجه به منافع عمومی جامعه
فرهنگ علوم سیاسی	افلیحی علی	«روشنفکری»، جریان معنوی و فرهنگی خاصی است که در قرون ۱۷ و ۱۸ م، در سراسر اروپا به وسیله بورژوازی نمایندگی می شد - این جریان به عقل تکیه داشتند و به مسائل دینی و اجتماعی، سیاسی و اقتصادی از جنبه علمی و عقلی نگاه می کردند - افرادی که در ترویج این افکار در میان مردم کوشیدند (افلیحی، ۱۳۷۴، ۸۰۹)	- جریان معنوی، جریان فرهنگی، عقل گرایی، غلبه جنبه علمی - عقلی بر نقلی، ترویج عقل و منطق ابزاری
روشنفکری در تاریخ معاصر ایران	اکبری، زرگری نژاد، آغاچری	روشنفکری در جامعه ما محصول برخورد ما با آن چیزی است که به نام فرهنگ و تمدن و سیاست فرنگی از آن یاد می کنیم. در واقع ما خوانی را نگسترانده ایم؛ بلکه بر سر خوانی فراخوانده شده ایم. ما پدیده روشنفکری را انتخاب نکرده ایم؛ این روشنفکری و روشن گری است که ما را اختیار کرده است (اکبری، زرگری نژاد، آغاچری، ۱۳۸۰، ۳۴).	- تاثیرپذیری شدید از فرهنگ غربی، حرکت اجباری متناسب با فرهنگ غربی، تاثیر شدید یکسویه تفکر غربی
مجموعه مقالات مدرنیزه، روشنفکری، دیانت	به اهتمام سید سعید ظهیری،	فردی که استعداد آن را دارد که یک پیام، نظر، نگارش، فلسفه یا عقیده ای را برای مردم بیان کند روشنفکر است (ظهیری، ۱۳۸۱، ۴۷۰)	- بیان پیام و نظر و عقیده در ساحت فکری آرمانشهر، اتخاذ بار فلسفی در بیان آرمانشهر
انسان در قرآن	استاد مطهری	روشنفکری یعنی به موضع و مسئولیت طبقاتی خود آگاه بودن، با فرهنگ و شخصیت ملی خویش آشنا بودن و به روابط خود با همه انسان های دیگر آگاهی داشتن و سعی کردن در آگاهی جامعه و به حرکت در آوردن مردم برای رهایی و آزادی می باشد (مطهری، ۱۳۷۲، ۷۲)	- آگاهی طبقاتی، مسئولیت های اجتماعی، روابط انسانی، آگاهی جامعه، آزادی بخشی
روشنفکری و روشنفکری دینی ایران در سبب حرکت	محمدباقر خرمشاد	روشنفکر از طبقه تحصیل کردگانی در جامعه است که با دغدغه های انسانی، اجتماعی، ارزشی، فرهنگی و سیاسی اقدام به موضع گیری در مباحث و مسائل حساس و مهم جامعه خویش و جامعه جهانی می کنند ... روشنفکر نسبت به مسائل جامعه خودی و جامعه جهانی و نیز نسبت به آرمانها و بایسته ها احساس مسئولیت و تعهد می کند (خرمشاد، ۱۳۸۲، ۱۲۴-۱۲۳)	- تحصیل و تحصیل کردگی، بیان دغدغه های اجتماعی در آرمانشهر، جهتی بودن آرمشهر، احساس تعهد اجتماعی
Encyclopedia Universal's	Encyclopedia Universal's	روشنفکری شامل مجموعه خصایصی است که در آن جهت و همزمان تردید در واقعات و حرکت جهت اصلاح آنها... مخالف هرگونه عقب ماندگی و جهل و خرافات و در جهت رشد و نوسازی تلاش می کند. منتقد است و تحول خواهد (Encyclopedia Universal's, 1984, 1249-1250)	- دفاع از آرمانها در بیان آرمانشهری، حرکت به آینده، امید، مخالفت با جهل در آرمانشهر، تحول خواهی
فرهنگ فارسی لغت نامه دهخدا	معین محمد دهخدا علی اکبر	آنکه دارای اندیشه روشن است، کسی که در امور یا نظر باز و متجددانه میگرد (معین، ۱۳۶۲، ج ۲، ۱۶۹۰)	- اتخاذ اندیشه های بدیع - مخالفت با مظاهر آیین های کهن، مخالفت با وجود فکری
نهادم فرهنگی و نقش تاریخی روشنفکران	شفیعی سروسستانی	متورالفکر لقبی است که به تحصیل کرده ها و از فرنگ برگشته های عصر فاجار میدادند. این لقب به تدریج به روشنفکر که ترجمه از واژه انتلکتوئل است، تغییر یافته (شفیعی سروسستانی، ۱۳۷۲، ۲۶۲).	- تاثیر شدید تمدن فرنگ، بیان آرمانهای غربی

بایی باشد بر درک مفاهیم آرمانشهری در فضای فکری عصر مشروطه.

سوال های اصلی پژوهش

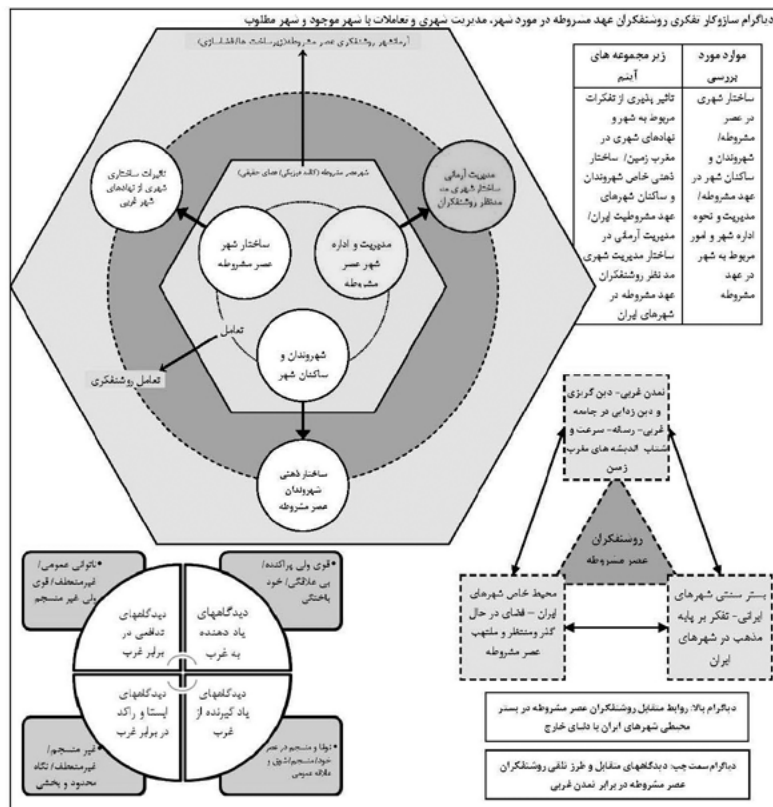
اصول و راهکارها، مفاهیم و اندیشه های شهرسازی در

مشروطه، آرای عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالك المحسنين، و اندیشه های عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان، که هر کدام آرمان هایی از فضای ذهنی نویسندگان را برای آرمانشهر مطلوب خود نوید می دهند؛ می تواند سبب فتح

جدول ۲- شرایط شهر مقارن عهد مشروطه در ایران و تاثیر آن در آرای آرمانشهری روشنفکران عهد مشروطه.

شرایط	شرایط شهر عهد مشروطه	تأثیر بر آرمانشهر روشنفکران عهد مشروطه
شرایط اجتماعی	افزایش جمعیت شهری / کاهش جمعیت ایلی / اهمیت جامعه بازاری در فضای شهری / گسترش شهرنشینی / افزایش خدمات و نیازهای شهری / افزایش حجم بوروکراسی / اخذ بیشتر مالیات از مردم و اجاره مناصب دولتی ، به مزایده گذاردن درآمدهای ولایات / وضع تعرفه و اخذ گمرکات از صادرات و واردات کالا / اخذ وام و قرض از منابع خارجی و تجار داخلی و واگذاری امتیاز به اروپاییان (زیبا کلام، ۱۳۷۷)	اهمیت خاص شهر و نهادهای شهری / اثر پذیری شدید از شرایط اجتماعی شهرهای عهد اروپا / نقد سیمای شهرهای موجود از بعد اجتماعی / امید بهبود شرایط اجتماعی در ترسیم آرمانشهر / بازترسیم شرایط اجتماعی مطلوب در آرمانشهر
شرایط سیاسی	رژیم سلطنتی و استبدادی / تمرکز قدرت و تصمیم گیری در دست یک نفر / شاه بالاترین مقام اجرایی و قضایی کشور / ده وزارتخانه زیر نظر و تبعیت کامل شاه در ۱۲۷۰ شمسی / (فوران، ۱۳۷۷) / تبعیض نژادی و جنسیتی در شهرها / حق انتخاب همسر و حق رای و حق تحصیل و حق شغل خارج از منزل و حق وزارت و حکومت از نان گرفته شده بود (ادامیت و ناطق ، ۱۳۷۸، ۱۳۵۶) / تضعیف شدید سپاه و نیروی نظامی در استانه انقلاب مشروطه (ابوالحمد، ۱۳۷۶) / بحرانها و ضعف جامعه اعم از بحران مالی و فقر و بیکاری و بحران قومی / استعراض خارجی (ادامیت و ناطق ، ۱۳۵۶) / اختلافات و رقابتهای قومی و قبیله ای و عشایری و مذهبی در شهرها / تضعیف هویت و آگاهی طبقاتی (سرابی و هاشم ، ۱۳۸۱)	سخن گفتن محتاطانه و یا در لافاه در باب شرایط سیاسی خاص آرمانشهر / تاکید بر قانون گرایی و اهمیت نظم و مقررات در سیمای آرمانشهر های ارائه شده / تاکید بر حذف بحران های سیاسی و یا نشان دادن سیمای شهری مطمئن و امن در باب آرمانشهر / تقویت آگاهی های طبقاتی / تاکید بر نشر علم و سوادآموزی در ترسیم آرمانشهر / حذف رقابتهای بی فایده قومی در آرمانشهر
شرایط اقتصادی	گسترش روابط بازرگانی در شهرها / ادغام اقتصاد کشاورزی در دیگر / ادغام اقتصاد ایران در بازارهای جهانی / تحول در زمینه مالکیت خصوصی و پیدایش املاک پهناور زمینداران (فوران، ۱۳۷۷ و اشرف، ۱۳۵۹) / عدم توسعه صنعت و معدن و خدمات / حضور کارگران خارجی در صنایع جدید (فوران، ۱۳۷۷) / تزلزل صنایع بومی (آبراهامیان، ۱۳۷۷)	تاکید خاص بر ظهور صنایع و علوم و فنون جدید / اثرپذیری شدید از اقتصادهای مبتنی بر دانش و دانش مداری در فضاهای شهری آرمانشهر / ترسیم اقتصاد پایدار همراه با مشارکت در آرمانشهر
شرایط فرهنگی	پایین بودن سواد و آگاهی عمومی / قومی و عشایری بودن بافت شهری / چالشهای قدرت دینی و سیاسی در عرصه شهری / خویشاوندگرایی / عدم مشارکت دولت در اداره مدارس و دبستانها و ساخت و ساز آنها (کسروی، ۱۳۶۵، ۲۸ و ۳۹) / کاهش مداوم مشروعیت قاجار توسط روحانیت	تاکید ویژه بر افزایش آگاهی عمومی به همراه نشر دانش و علم در آرمانشهر / تاکید بر جایگاههای نشر دانش و مدرسه و آموزش / کم رنگ شدن نقش نهادهای دینی در ترسیم آرمانشهر
شرایط بین المللی	جاذبه های مادی تمدن غربی برای شهر ایرانی / ترجمه آثار کلاسیک غربی به فارسی / روزنامه های منتشره ایرانیان خارج کشور / تفکر ایجاد مدارس جدید به شیوه غربی در شهرهای ایران / تاثیر پذیری از فن اوری نظامی غرب (حائری، ۱۳۶۴) / نفوذپذیری و وابستگی نظامی ایران به غرب / شکستهای نظامی و اعطای امتیازات دیپلماتیک / کاپیتالاسیون تجاری / تزلزل صنایع بومی / بی اعتمادی به سفتهای کهن / دین در عرض سایه جنبه های بشری (فرستخواه، ۱۳۷۷)	نقش جاذبه های کالبدی و مادی تمدن غربی در آرمانشهر / تاکید بر ایجاد مدارس و فضاهای آموزشی در شهر به شیوه غربی / کم رنگ شدن نقش نهادهای دینی در آرمانشهر / تاثیر تحولات جهانی در باب علوم و فنون و صنایع و دین در ترسیم آرمانشهر

جدول ۳- دیگرام ارتباطات دوسویه شهر عصر مشروطه - روشنفکران عصر مشروطه - شهر آرمانی روشنفکران مشروطه.

روش بررسی

در این پژوهش در رویکردی توصیفی و تحلیلی در پی روش تحقیق اکتشافی تلاش شده است تا به مفهوم آرمانشهری در اندیشه مشروطه، پرداخته شود. نخست به بررسی مهم‌ترین صفات و ویژگی‌های آرمانشهر مشروطه در ابعاد کلی و عمومی اشاره شده و در نهایت به بررسی اجمالی آرمانشهر روشنفکری مشروطه پرداخته می‌گردد. روش تحقیق به صورت تحلیلی-توصیفی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای آثار روشنفکران عصر مشروطه در ایران بوده است.

ایده‌آل‌های روشنفکران عصر مشروطیت چه بوده است؟ و چه تاثیری از لحاظ مادی و معنوی بر شهر و شهروندان آرمانی خود می‌تواند داشته باشد و یا داشته است؟

فرضیه پژوهش

تفکرات آرمانشهری روشنفکران مشروطه، دارای اصول و راهکارهای ویژه و خاصی در بعد شهرسازی بوده‌اند که به‌کارگیری هوشمندانه آنها، می‌توانسته است تأثیر مثبتی بر ابعاد حیات مادی و معنوی شهر و شهروندان داشته باشد.

صفات و ویژگی‌های عمومی آرمانشهر روشنفکران مشروطه

شهر تعلیم و تربیت به اندیشه غربی: تقریباً تمامی روشنفکران مشروطه بر نحوه تعلیم و تربیت به سیاق غربی پافشاری کرده‌اند. طالبوت و آخوندزاده و ملک و مستشارالدوله و طالب اوف و زین العابدین مراغه ای همگی توجه به تعلیم و تربیت جوانان را توصیه می‌کردند. تحول فکری منحصر از راه تربیت و نشر دانش در میان همه طبقات اجتماعی میسر است (اکبری معلم، ۱۳۸۱، ۷۸). آخوندزاده اجبار در آموزش را نیز به تقلید از فردریک کبیر پیشنهاد می‌نماید «بنا بر قانون فردریک کبیر پادشاه، ... طفل را... از نه سالگی تا پانزده سالگی محض به خواندن و نوشتن مجبور سازد» (آخوند زاده، ۱۳۵۷، ۱۵۸). ملک در کتابچه غیبی، برتری تمدن غربی را در وهله اول از ناحیه آیین تمدن آنها می‌داند که در کارخانجات انسان سازی تولید می‌شود و در وهله بعد، صنایع و اختراعات آنها. وی می‌نویسد: اروپا به اتکای دو نوع کارخانه به جلو گام برداشته است. یکی کارخانه تولید کالا و دیگری کارخانه ساختن انسان؛ جایی که از یک طرف اطفال بی‌شعور می‌ریزند و از طرف دیگر مهندس و حکیم‌های کامل بیرون می‌آورند (مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۷۲، ۶۷). طالب اوف می‌گوید: ایجاد مدرسه از نان شب واجب‌تر است (آدمیت، ۱۳۶۳، ۸۰). برای مملکت وجود اشخاص عالم لازم است و برای تربیت آنان باید مدارس عالی ترتیب داد (آدمیت، ۱۳۶۳، ۱۷ و آدمیت، ۱۳۴۹). از موضوعات مورد اشاره حاج زین العابدین مراغه‌ای نیز می‌توان به برنامه تاسیس مدارس جدید با برنامه آموزشی به شیوه اروپایی اشاره نمود.

شهر علم به صورت آموزه‌های زمینی غربی: شهر علم مشروطیت، نه علوم دینی و آسمانی بلکه علوم و فنون این جهانی و زمینی برگرفته از تمدن غربی است. میرزا فتحعلی آخوند زاده چنین نوشته است: «باید خیالات یورپائیان در عقول مردم ایران به تجارت و مصنوعات یورپاییان سبقت و تقدم داشته باشد» (به نقل از آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۶۵). میرزا ملک‌خان تصور می‌کرد راه ترقی و اصول نظم را باید به همان شکلی که فرنگی‌ها اختراع و ابداع کرده‌اند، بدون دخالت عقل ایرانی در ایران اجرا کرد تا به دروازه‌های ترقی رسید.

شهر دنیاگرایی: آخوندزاده با شاخصه دنیاگرایی تمدن غرب، هدف از زندگی را آسودگی و تعیش دانسته، بر اصل لذت‌گرایی که شاخصه دیگر تمدن جدید غرب است صحه می‌گذارد (چراغی کوتیانی، ۱۳۸۵، ۱۰۱). «حال وقت آن است که پنج حس خود را صرف تعیش و زندگی در جهان و کسب فضیلت در امور دنیا کنید. در زندگی جهان برای شما علم و سپس آزادی و آنگاه استطاعت (قدرت) لازم است» (گودرزی، ۱۳۸۳، ۱۲۴).

شهر عقل منهای وحی: از نظر آخوند زاده، عقل از درجه شرافت و اعتمادی بیش از وحی برخوردار است (چراغی کوتیانی، ۱۳۸۵، ۱۰۰). وی از قول باکل می‌نویسد: «نیر اعظم آسمانی با آن عظمت و جبروت که دارد در پیشگاه عقل انسانی لاف برابری نمی‌تواند زد» (آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۷۴). آخوند زاده در نامه‌ای می‌نویسد: برای فهمیدن مطالب من، تو باید عقل صرف را سند و حجیت داشته باشی نه نقل را (مددیور، ۱۳۷۹، ۱۷۸). او تشکیک در امور دینی را از وظایف انسان دانشمند می‌داند: انسان کامل و محب نوع بشر عبارت از دانشمندی است که در کشف اسرار حقیقت و هم اساس اعتقادات دینی، ترس مال و جان را نیابد و این دانشمند را به هر نوع واجب است که فقط تشکیکی در حقیقت ادیان و مذاهب در خیال مردم اندازد (آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۹۱). ملک علم و عقل را ستایش می‌کند و اصالت انسان را به جای اصالت خدای نشانده و دین را از دریچه علم غربی و عقل وابسته، نیازمند پالایش می‌بیند (چراغی کوتیانی، ۱۳۸۵، ۹۵).

شهر قانون: طالب اوف در توانمندی قانون می‌گوید: «راز توانمندی اروپا حکومت قانون است» (طالب اوف، ۱۳۴۶، ج ۱، ۷۴). میرزا یوسف خان مستشارالدوله در رساله «یک کلمه» الهامات خویش را حول محور قانون مبتنی بر قانون اساسی فرانسه بازنویسی کرد. ملک خان و میرزا حسین خان سپهسالار، قانون را چاره همه دردها می‌دانستند و معتقد بودند که اروپا پیشرفت خود را مدیون قانون است (اکبری معلم، ۱۳۸۱، ۷۸).

شهر تقلید از مظاهر غرب: ملک خان آشکارا از اخذ تمدن فرنگی بدون تصرف ایرانی سخن می‌گفت (اکبری معلم، ۱۳۸۱، ۷۴). ملک‌خان راه نجات را در پیروی بی قید و شرط از غرب و اقتباس نظام فرهنگی آنان می‌داند (تقوی، ۱۳۶۱، ۸۰). ملک‌می‌گوید: «حال وزرای ما می‌توانند نظام ایشان را در یک ماه اخذ بکنند اما به شرط اینکه عقل خود را از اختراعات تازه معاف بدارند...» (پارسا، ۱۳۷۹، ۷۸-۷۹).

است. در روستای چوبه فضای آرمانی تری به تصویر کشیده شده است. طراحی آسیاب‌های جدید، استفاده از خطوط تلفن از فضای کار به فضای منزل، باروری زمین‌های حاصلخیز، استفاده از نیروی برق رایگان به مدد انرژی های آبی و بادی، پیوند درختان و اصلاح نباتات؛ همگی نمونه‌هایی آرمانی از طرح‌ریزی مجتمع‌های زیستی به مدد علم و دانش و فن آوری است. البته نباید زمان نوشتن کتاب مسالک المحسنین که در عصر مشروطه نوشته شده است و این دانش و تکنولوژی هنوز به طور عمومی مطرح نشده بود را فراموش کرد (تلیخیص از (طالبوف، ۱۳۴۷) و (طالبوف، ۱۳۵۶)).

آرمانشهر عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان:

مجمع دیوانگان داستان خیالی فرار تعدادی دیوانه از تیمارستان است که در بین آنها پیری روشن ضمیر وجود دارد که ضمن بیان ترقی پذیری آدمی با دانش مانیتیزم، روح گروه را به فضای آزادی می‌برد. ضمن بیان آرمانشهری از دانش و فن و ابزارهای جدید و پیشرفته، گروه را به دوهزار سال بعد می‌برد و جهان آینده را به آنها نشان می‌دهد. همچون مسالک المحسنین طالبوف، در مجمع دیوانگان نیز عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی از واژه‌هایی چون: «تصفیه طبیعت»، «اداره صحت و سلامتی»، «کشور خرد»؛ استفاده کرده است. شهر آینده شهر صنعتی شده است. شهر فاقد نام است. همه چیز با عدد و رقم شناخته می‌شود. ساختمان‌ها از جنس نوعی بلور است. نظارت همگانی شدید وجود دارد که مانع هرگونه جرم و جنایتی در شهر می‌گردد. پوشاک همه یکی است. انرژی شهر از انرژی امواج و انرژی خورشیدی به دست می‌آید. گیاهان همه خوردنی‌اند. هیچ چیز بیهوده‌ای در شهر وجود ندارد. غذای مردم «جوهریات» است که سبب می‌شود مردمان شهر فضولات حیوانی و عرق و ... نداشته باشند. گرما و انرژی خورشیدی در مخازن در شهر ذخیره می‌شود. خوردن گوشت در شهر توسط مردمان زشت و ناپسند شمرده می‌شود. فصل‌ها و آب و هوا و باریدن به انتخاب گزینش مردمان شهر و توسط دستگاه‌های خاصی صورت می‌گیرد. مردمان شهر سیصد سال عمر می‌کنند. سازماندهی چنین آرمانشهری زیر نظارت ده اداره صورت می‌گیرد که عبارتند از: اداره استخدام آفتاب، دایره تغذیه روحی و جسمی، دایره معلومات عمومی، دایره کواکب و سیارات، دایره شیمی و کشاورزی، دایره ارواح، دایره آکادمی، دایره بهداشت و افزایش عمر و ورزش، دایره حقوق و اخلاق، دایره صنایع و فنون مستظرفه. هر دایره نیز خود ده بخش دارد. هر دایره در عید نوروز گزارشی از کشفیات و اختراعاتی که در دایره مربوط به خود رخ داده است را گزارش می‌نماید. در فضای شهر نیز ساختمان‌هایی ساخته‌اند که قابلیت ارتباط صوتی و مشاهده دیگر سیارات را داراست. تمامی فضای شهر سرشاز از خوش نیتی و نیک سرشستی است (تلیخیص از صنعتی زاده کرمانی عبدالحسین، بی تا).

در آرمانشهر روشنفکری عهد مشروطیت جهت‌گیری‌ای است که نشان از رویکرد تضعیف و یا حذف ابعاد همه جانبه وجودی آدمی را داراست و فقط برخی صفات و ویژگی‌های مربوط به حیات این جهانی و آن هم با بهره‌گیری از سبک و سیاق زندگی غربی و بی توجه به عالم لاهوت مورد بررسی و تاکید قرار گرفته است و ناظر بر ارتقای زندگی روحانی و معنوی نمی‌باشد.

صفات و ویژگی‌های آرمانشهر روشنفکری عبدالحسین، واندیشه‌های عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان

آرمانشهر عبدالحسین طالبوف در کتاب مسالک المحسنین: در کتاب مسالک المحسنین، اندیشه‌های آرمانی طالبوف به صورت داستانی خیالی مطرح می‌شود. این کتاب به صورت سفرنامه‌ای خیالی گزارش یافته است. در روز دوشنبه چهارده ذی‌قعدة سال ۱۳۲۰ هـ.ق هیاتی ۵ نفره به ریاست محسن ابن عبدالله، دو نفر مهندس، یک نفر طبیب و یک معلم شیمی، از «اداره جغرافیایی موهوم مظفری»، مامور می‌شوند که به قله کوه دماوند صعود کرده و محدوده یخ طرف شمال آن را ملاحظه کنند و «ارتفاع قله را اندازه بگیرند» و... این ماموریت را در دو سه ماه به اتمام رسانند. مبداء سفر به صراحت ذکر نشده است ولی استنباط می‌شود که مبداء سفر از تهران آغاز شده است. در جای جای این کتاب نور و ظلمت، علم و جهل، خوبی و بدی، با هم روبرو می‌شوند. صحنه‌های سنت‌های خرافاتی مردم کوچه و بازار و درگیری میان مردم انبوه بازار بر سرنادانی و تباهی و فساد ماموران حکومتی در صفحات آغازین کتاب مسالک المحسنین به چشم می‌خورد. بسان اتوپیای تامس مور، اسامی انتخابی عبدالحسین طالبوف در کتاب مسالک المحسنین نظیر «اداره جغرافیایی موهوم مظفری»، «ابوالمعارف لامکانی»، «ثقه الکادین» و ... نام‌هایی خیالی و طنزآلودند که به جنبه‌های تباه آلود و فاسد عهد قاجاری اشاره می‌نمایند. جنبه‌های زشت و زیبا قرین هم جلوه گر شده‌اند. زیبایی‌ها و مطلوب‌ها از آن جامعه نو و زشتی‌ها و تباهی‌ها همه یکسر از جانب جامعه کهنه و سنتی معرفی گشته‌اند. در کنار توصیف زشتی‌ها و بازگویی سیاهی‌های عصر خود به طرح مجموعه‌هایی خیالی از وضعیت‌های آرمانی پرداخته است. توصیف باغ جنت آباد با گل‌های همیشه بهار و تندیس‌های قهرمانان علمی و پهلوانان رزمی با چراغ‌های برقی و صندلی‌های آراسته و خیابان‌های مفروش از این قبیل است. علاوه بر باغ جنت‌آباد مورد اشاره در کتاب مسالک المحسنین، مجموعه شهرک‌هایی که به تناسب زمان ده-روستا نامیده شده است اشاره شده است نظیر ده بایسنقور و روستای چوبه. در ده بایسنقور کدخدای فرهیخته روستا با تصمیماتی نوین نظیر برپایی صندوق تعاون و احداث مدرسه به سبک جدید در پی سازوکارهای سودمند به سبک مغرب زمین در روستا برآمده

جدول ۴- خلاصه آرای شش روشنفکر نماینده طیف های خاص جریان روشنفکری عصر مشروطه.

روشنفکر	خلاصه دیدگاهها و اندیشه ها
میرزا فتحعلی آخوند زاده	ضد دین، تغییر الفبای فارسی، آموزش همگانی حتی با قوه زور، سکولاریست، تفکیک دین از سیاست و مخالف نفوذ و دخالت شرعی روحانیون، مخالف تطبیق مشروطه با مفاهیم دینی و اسلامی، نگرش تمام مثبت به غرب و پذیرش بی چون و چرای اندیشه غربی، طرد تملعی مظاهر فرهنگ اسلامی
میرزا ملکم خان ناظم الدوله	اخذ تمدن غرب بدون تصرف ایرانی، معلمی دارالفنون، تأسیس فراموشخانه، تغییر رأ در لفافه دین عرضه می نماید، تلاش در ظاهر برای نشان دادن انطباق مفاهیم تمدن غربی با اندیشه های اسلامی و دینی، اخذ از تمدن غربی، استقرار قانون، سادگی الفبای عربی، برابری تمدن با اروپایی شدن، دارای اعتدال در مواجهه با آخوند زاده، مردی هزار چهره و معجونی از اهداد، دارای کاستی های اخلاقی، اعتقاد به غربی شدن در تملعی شتون، پیروی کامل از فرنگ
میرزا آقا خان کرمانی	تلاش در جستجوی هویت پیش از اسلامی برای ایران، شیفتگی به تاریخ ایران باستان، عصیان علیه نظام روحانی، ناسیونالیسم باستان گرا، دست شستن از سنت و نفی سنت، مبارزه با مظاهر مذهبی به بهانه خرافات، شیفتگی به مظاهر علمی غرب
میرزا یوسف مستشارالدوله	روابط حسنه با روسیه، سمت سرکنسولی ایران در حاجی طرخان روسیه، دیدار از مسکو و پترزبورگ، روابط دوستانه با آخوند زاده در تفلیس، سرکنسول ایران در پاریس، تلفیق مبانی نظری اسلام با ترقی غربی، رویکرد مثبتی بر پیروی تمدن غربی، اصلاح طلب مدرن با بینش آشتی جویانه با مذهب، خواستار نوعی دموکراسی دینی ظاهری
میرزا عبدالرحیم نجاززاده تبریزی مشهور به طالب اوف	ساده سازی زبان فارسی «مهندسی انشای جدید» (طالب اوف، ۱۳۵۷، ۱۴ مقدمه ایرج افشار)، ترجمه روسی آثار غربی، مدافع سرسخت اندیشه های ترقی در ایران، تقلید از غرب بدون وابستگی به غرب، آموزش جدید، طرفدار اصلاح خط نه تغییر، مدرن سازی نه غربی شدن
حاج زین العابدین مراغه ای	عمده شهرت به خاطر نوشتن سیاحتنامه ابراهیم بیگ، تأسیس مدارس جدید با برنامه آموزشی به شیوه اروپایی، اقتباس محتاطانه و گزینشی از غرب، مثال نمونه از رسوم زاپینی و حفظ هویت بومی، مخالف اعزام محصل به فرنگ

جدول ۵- تاثیر نوع دیدگاه های دینی در اندیشه آرمانشهری شش روشنفکر مشروطه.

روشنفکر	دیدگاه دینی روشنفکر	تاثیر در اندیشه آرمانشهری روشنفکر
میرزا فتحعلی آخوند زاده	حذف دین، تعارض میان دین اسلام و علم و زندگی، سکولاریست، تفکیک دینی، اعتبار عقل بیش از وحی	مخالفت با نهادهای دینی و مذهبی در سیمای شهری آرمانشهر، اعتبار دادن به برتری نهادهای مادی بر نهادهای معنوی در ساخت شهری
میرزا ملکم خان ناظم الدوله	حذف تدریجی استیلای دینی، پذیرش تمامی باورهای غربی، تأسیس فراموشخانه، اصالت انسان به جای خدا، پرهیز ظاهری از دشمنی علما	به حاشیه راندن سیمای شهر مذهبی، تأسیس مدارس و نهادهای آموزشی عقل محور با تأکید بر حذف تدریجی نهادهای مذهبی
میرزا آقا خان کرمانی	علاقی زرتشتی، حمله به اعراب مسلمان، مخالفت با حجاب	حذف وابستگی های دینی در حیات شهری، حضور زنان در شهر و فضاهای شهری بدون محدودیت چادر و حجاب، حذف تعلقات مذهبی در شهر
میرزا یوسف مستشارالدوله	همزیستی مسالمت آمیز با اندیشه های مذهبی، تلاش در توضیح تمدن غربی با اندیشه های مذهبی، طرفدار تئوکراسی	حضور همزمان کالبد دینی و غیر دینی در فضاهای شهر، دفاع از تمدن غربی با سازوکار دینی، همزیستی مسالمت آمیز تملعی مذاهب در شهر
طالب اوف	اعتقاد به لیبرالیسم فلسفی، دگرگونی پایه ای احکام شرعی در دوران معاصر	لزوم تغییر قوانین زیستی و شهری برگرفته از نظام شرع، برتری دادن به مفاهیم فلسفی لیبرال در برابر مفاهیم مذهبی دینی در شهر
حاج زین العابدین مراغه ای	دفاع از دین و مذهب در برابر تمدن غربی	لزوم وجود و تقویت نقش نهادهای دینی در شهر و فضاهای شهری

جدول ۶- تاثیرات متقابل اعتقادات مرتبط با حیات مادی جامعه در حیات مادی آرمانشهر شش روشنفکر مشروطه.

روشنفکر	اعتقادات مرتبط با حیات مادی جامعه	تاثیر در اندیشه حیات مادی آرمانشهری
میرزا فتحعلی آخوند زاده	تغییر خط فارسی به لاتین، آموزش اجباری به شیوه فرنگی، اعتقاد به شاخصه های دنیاگرایی غربی، تمییز و فضیلت دنیوی، احداث مدارس عالییه برای تحصیل علوم دنیوی	الگوی آموزش و پرورش اجباری در آرمانشهر، آموزش خط و الفبای جهانی در آرمانشهر، تاثیر پذیری از شاخصه های دنیاگرایی غربی، بهره وری حداکثری از مواهب دنیوی در آرمانشهر، مدارس آرمانشهر در راستای علوم دنیوی
میرزا ملکم خان ناظم الدوله	اخذ تمدن فرنگی بدون دخالت ایرانی، قانون فرنگی، ورود مستشاران خارجی، امتیاز به کمپانی های خارجی، اعزام محصل به فرنگ، قانون فرنگی، اخذ تمامی صنایع و علوم فرنگ بی دخالت عقل ایرانی، مدارس به سبک فرنگ	الگوگیری محض آرمانشهر طبق سنتها و معیارهای تمدن فرنگی، مطلق انگاری تاثیرات قانون و تمدن غربی در شکل گیری آرمانشهر، عدم دخالت نیروهای بومی در خلق الگوهای آرمانشهری، اهمیت نهادهای آموزشی به سبک غربی در آرمانشهر، اخذ و ورود یکسویه اندیشه های غربی در آرمانشهر ترسیم شده
میرزا آقا خان کرمانی	پذیرش اصول فلسفی غربی با تفکر التقاطی با اندیشه های ایران باستانی، اقتباس آگاهانه از غرب، مدارس جدید	التقاط و ترکیب اندیشه های آرمانشهری برگرفته از اصول فلسفی غربی با اندیشه های ایران باستان، آرمانشهر اقتباس آگاهانه از غرب، جایگاه ویژه مدارس جدید
میرزا یوسف مستشارالدوله	قانون مداری مبتنی بر قانون فرانسه، انطباق مفاهیم آزادی مدنی غربی با تعالیم اسلامی، پیشنهاد پروژه راه آهن قم و مشهد، تلاش در راستای آشتی شریعت مذهبی با تمدن فرنگی	اهمیت خاص قانون و نهادهای قانونی برگرفته از فرنگ در حیات آرمانشهری، تلاش در راستای تلفیق قانون و شریعت در آرمانشهر مطلوب، اهمیت خاص مسیرهای حرکتی برون و درون شهری در آرمانشهر
طالب اوف	تغییر الفبای فارسی، اخذ دانش و فن غربی، تأسیس مدارس جدید، الگوی زاپین	تغییر الفبای فارسی، اخذ دانش و فن غربی، تأسیس مدارس جدید، الگوی زاپین
حاج زین العابدین مراغه ای	تأسیس مدارس جدید به شیوه فرنگی، الگوپذیری از زاپین	اهمیت ویژه آموزش و پرورش در اندیشه آرمانشهری، پذیرش مشروط اندیشه های آرمانشهری غرب، احترام به سن بومی و منطقه ای در آرمانشهر

جدول ۷- خلاصه تفکرات آرمانشهری عصر مشروطه و کاربرد در دوران معاصر مورد مطالعه در تحقیق.

آیتم	خلاصه دیدگاه روشنفکری عصر مشروطه	کاربرد در دوران معاصر با حذف آموزه های ناپسند
شهر تعلیم و تربیت به اندیشه غربی	پافشاری بر نحوه تعلیم و تربیت به سیاق غربی، توجه به تعلیم و تربیت جوانان، آموزش اجباری تعلیم و تربیت، برنامه تاسیس مدارس جدید با برنامه آموزشی به شیوه اروپایی	پافشاری بر نحوه تعلیم و تربیت با اندیشه های مذهبی-ملی، توجه به تعلیم و تربیت جوانان، آموزش اجباری تعلیم و تربیت، برنامه تاسیس مدارس جدید با بهره گیری از دانش روز و برنامه آموزشی بومی
شهر علم به صورت آموزه های زمینی غربی	علوم و فنون این جهانی و زمینی برگرفته از تمدن غربی،	علوم و فنون این جهانی و زمینی در کنار دانش برگرفته از تمدن اسلامی-ایرانی
شهر دنیاگرایی	بهر گیری از شاخصه دنیاگرایی تمدن غرب، آسودگی و تعیش، اصل لذت گرایی، پنج حس خود را صرف تعیش و زندگی در جهان و کسب فضیلت در امور دنیا	بهر گیری از شاخصه دنیاگرایی در راستای نیل به اهداف عالی، اخروی، تلاش در آسودگی ماده و معنا در ساحت شهری، اصل آخرت گرایی، پنج حس خود را صرف نیکی و زندگی در جهان در راستای کسب فضیلت دنیوی و اخروی
شهر عقل منهای وحی	عقل از درجه شرافت و اعتمادی بیش از وحی برخوردار است، عقل صرف را حجت در همه امور، تشکیک در امور دینی، اصالت انسان را به جای اصالت خدا	عقل در کنار وحی واجد ارزش و اعتبار است، عقل صرف حجت در امور نیست، رفع تشکیک در امور دینی، اصالت انسان در کنار اصالت خدا و با محوریت توحیدی
شهر قانون:	توانمندی قانون در فضاهای شهری، حول محور قانون و مبتنی بر قانون اساسی فرانسه، قانون را چاره همه دردها	توانمندی قانون در فضاهای شهری، حول محور قانون و مبتنی بر قانون شریعت اسلامی، قانون شریعت چاره همه دردها
شهر تقلید از مظاهر غرب	اخذ تمدن فرنگی بدون تصرف ایرانی، پذیرش مطلق و اقتباس نظام ارزشی، سیاسی و اقتصادی - اجتماعی و طرز تفکر و سیستم اندیشه و باورهای غربی، پیروی بی قید و شرط از غرب و اقتباس نظام فرهنگی غرب	اخذ مظاهر کالبدی تمدن فرنگی با تصرف همراه با تدبیر، بومی کردن پذیرش و اقتباس نظام ارزشی، سیاسی و اقتصادی - اجتماعی و طرز تفکر و سیستم اندیشه و باورهای غربی، پیروی با قید و شرط از غرب و اقتباس آموزه های مثبت نظام فرهنگی غرب

جدول ۸- خلاصه دیدگاهها و اندیشه های آرمانشهری عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین، و اندیشه های عبدالحسین

صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان.

آندیشمندان	شرح اندیشه های آرمانشهری
عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین	دوگانگی ها، تفکر دوآلینه، اشاره به جنبه های تباه آلود و فاسد عهد قاجاری، امید رسیدن به عصر نوید بخش جدید، باغ همیشه بهار، به کارگیری انرژی الکتریکی، به کارگیری انرژی خورشیدی، به کارگیری انرژی امواج، خیابانهای مفروش، اشاره به اهمیت رهبری فرزانه در شهر، احداث مدرسه به سبک جدید، تعاون، صندوق تعاون برای همیاری، اصلاح نباتات و درختان، انرژی رایگان، ارتباط آسان و تلفتی محل کار و منزل، طراحی آسیابهای جدید
عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان	رهبری پیری روشن ضمیر، شهر صنعتی، عدم وجود جرم و جنایت، سیستم پیشگیری جنایت و جرم، نظارت همگانی شدید مورد توافق عموم، انرژی خورشیدی، تغییرات اقلیمی به دلخواه و بهینه، عمر سیمدساله ساکنان، سازماندهی تحت نظارت ده اداره، گزارش سالیانه اکتشافات و اختراعات، قابلیت ارتباط سمعی بصری یا دیگر کرات و سیارات، فضای شهر سرشار از خوش نیتی و نیک سرشتی

جدول ۹- برخی از مهمترین موارد مورد اشاره در آرمانشهر روشنفکران عصر مشروطه.

روشنفکر	برخی موارد مورد اشاره در اندیشه آرمانشهری روشنفکران عصر مشروطه										
	فضاهای آموزشی / مدرسه جدید	قانون مداری / نظم	سرزندگی و نشاط	امنیت / حذف جرم	تکنومداری / اهمیت تکنولوژی	مشارکت مردمی	فضای سبز شهری	هویت غربی	کنترل و نظارت	انرژی و مسالوات	حمل و نقل
میرزا فتحعلی آخوند زاده											
میرزا ملکم خان ناظم الدوله											
میرزا آقا خان کرمانی											
میرزا یوسف مستشارالدوله											
طالب اوف											
حاج زین العابدین مراغه ای											
عبدالرحیم طالبوف											
عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی											

جدول ۱۰- مولفه اصلی تفکر آرمانشهری مورد اشاره در آرای روشنفکران عصر مشروطه.

مولفه اصلی تفکر آرمانشهری	روشنفکران عصر مشروطه
شهر به تبعیت از شهر غربی و با پرهیز از شهر سنتی	میرزا فتحعلی آخوند زاده / میرزا ملکم خان ناظم الدوله /
شهر به تبعیت از مظاهر تکنیکی شهر غربی و پایداری به شهر سنتی	میرزا آقا خان کرمانی / حاج زین العابدین مراغه ای / میرزا یوسف مستشارالدوله / طالب اوف /
شهر به تبعیت از شهر سنتی	حاج زین العابدین مراغه ای /
شهر به تبعیت از نهادهای غرب گرای گزینشی	عبدالرحیم طالبوف / عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی /

آزمون فرضیه و تحلیل فرضیه پژوهش

تفکرات آرمانشهری روشنفکران مشروطه، دارای اصول و راهکارهای ویژه و خاصی در بعد شهرسازی بوده اند که به کارگیری هوشمندانه آنها، می توانسته است تاثیر مثبتی بر ابعاد حیات مادی و معنوی شهر و شهروندان داشته باشد.

به عبارتی تمامی روشنفکران نامبرده فوق دارای دیدگاه‌ها و اندیشه‌های مخصوص به خود بوده‌اند. که دیدگاه‌های روشنفکران نامبرده در حیطه مباحث مطرح شده جامعه مشروطه و در شهر مشروطه، رویکردی ضد دینی و یا غیر دینی داشته است.

با جمع بندی آرای روشنفکران فوق می توان به این نتیجه رسید که به جز حاج زین العابدین مراغه ای که نگرشی مدافعانه نسبت به مذهب داشته است و میرزا یوسف مستشارالدوله که رویکرد بی طرفی نسبت به مفاهیم مذهبی داشته است؛ بقیه روشنفکران نامبرده جبهه گیری خصمانه ای نسبت به مذهب و تفکرات دینی داشته‌اند.

با توجه به پردازش تحقیق مشخص می‌گردد که تمامی روشنفکران مورد مطالعه در تحقیق حاضر از مبانی فکری و فلسفه غربی جهت بهره گیری در حیات مادی جامعه بهره گرفته‌اند. دیدگاه‌های روشنفکران نامبرده در حیطه مباحث مطرح شده جامعه مشروطه، جنبه حیات مادی بشر را با توجه صرف به تفکر اومانیسم غربی مورد توجه قرار داده‌اند.

به نظر می رسد که تدبیر و بازنگری مفاهیم ارزشی عصر مشروطه با نگرش دین محوری و کاستن بار منفی ضد ارزشی با دمیدن روح تعهد و اندیشه اسلامی و روحیه اجتهاد علمی می‌تواند سبب ساز رویکردی نو در فهم و درک مجدد و این بار حساب شده و ارزشی دوران مشروطه جهت به کارگیری در عصر حاضر باشد. با نگرشی بر اندیشه های آرمانشهری دو روشنفکر عهد مشروطه عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک‌المحسنین، و اندیشه‌های عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان؛ به نظر می‌رسد نقطه نظرات مطرح شده می‌تواند با تعدیل و بازنگری حتی در حیات شهرهای امروزی ما مفید واقع شود. به عبارت دیگر فرضیه مورد بررسی که «تفکرات آرمانشهری روشنفکران مشروطه، دارای اصول و راهکارهای ویژه و خاصی در بعد شهرسازی بوده اند که به کارگیری آنها می‌توانسته است تاثیر مثبتی بر ابعاد حیات مادی و معنوی شهر

و شهروندان داشته باشد»؛ با تعدیل و افزودن نیازهای معنوی و حذف بار ضد ارزشی می تواند مورد قبول واقع شود.

زیست جهان گذر مشروطه، به تعبیر یورگن هابرماس که کارکرد زیست جهان را در «ضامن نظم است و اهمیت شناختی و اخلاقی - علمی دارد» (هابرماسن، ۱۳۸۰، ۲۴۳) عنوان کرده است؛ برای بقای سازگاران خود و گذر موفقیت آمیز به مراحل بعدی نیازمند توجه جامعه روشنفکری و دوام آن در سازوکارهای فرهنگی عصر خود علی‌الخصوص مفاهیم و بن‌مایه های دینی و مذهبی می بایست جستجو می نمود که متأسفانه چنین نشد. نسل اول روشنفکری در ایران حاصل برخورد آرا و افکار تمدن غربی با فرهنگ ایرانی بود. روشنفکران در برنامه‌های خود به سوی ترقی، پیشرفت و رفع عقب‌ماندگی جامعه توجه چندانی به دین نکرده بودند و یا توجه شان به فضای دینی جامعه ناشی از اجبارشان برای به کرسی نشاندن عقاید فرنگی خود در فضای مذهبی جامعه بوده است. روشنفکران نسل اول مورد بررسی با پذیرش مبانی علمی و عینی تمدن غرب، نمونه های مشابه را برای فضای فکری ایران به اجرا می نهادند. تقلید از اومانیسم غربی، مطرح کردن آن برای جایگزینی دین و معرفی دین به عنوان هیولایی وحشتناک (بازرگان، ۱۳۷۷، ۴۲۱) و متحجرانه و منتسب کردن تمامی مشکلات جامعه به دین مایه دلسردی مردم می‌شد (امیری، ۱۳۸۲، ۵۴). هر چند تلاش‌هایی برای انطباق مفاهیم روشنفکری تمدن غربی با اندیشه های اسلامی صورت گرفت ولی عموماً طبقه به اصطلاح روشنفکر موفقیت اندیشه های خود را در گرو حذف و یا تضعیف نهادهای مذهبی عصر خود می‌نگریستند؛ که در نهایت سبب عدم انطباق درونی با واقعیت‌های جامعه و بن بست تفکرات روشنفکری در عصر مشروطیت گردید

با بررسی و تحلیل متون روشنفکری عصر مشروطه می‌توان ابراز داشت که:

۱. روشنفکران متجدد ایرانی عصر مشروطه دیدگاه‌هایی مخصوص در مورد آرمانشهر مطلوب خود؛ داشته‌اند.
۲. دیدگاه‌های روشنفکران نامبرده در مورد ترسیم آرمانشهر مطلوب خود، رویکردی ضد دینی و یا غیر دینی داشته است.
۳. دیدگاه‌های روشنفکران نامبرده در حیطه مباحث مطرح شده آرمانشهری عصر مشروطه، جنبه حیات مادی بشر را با توجه به تفکر اومانیسم غربی مورد توجه قرار داده‌اند.

نتیجه

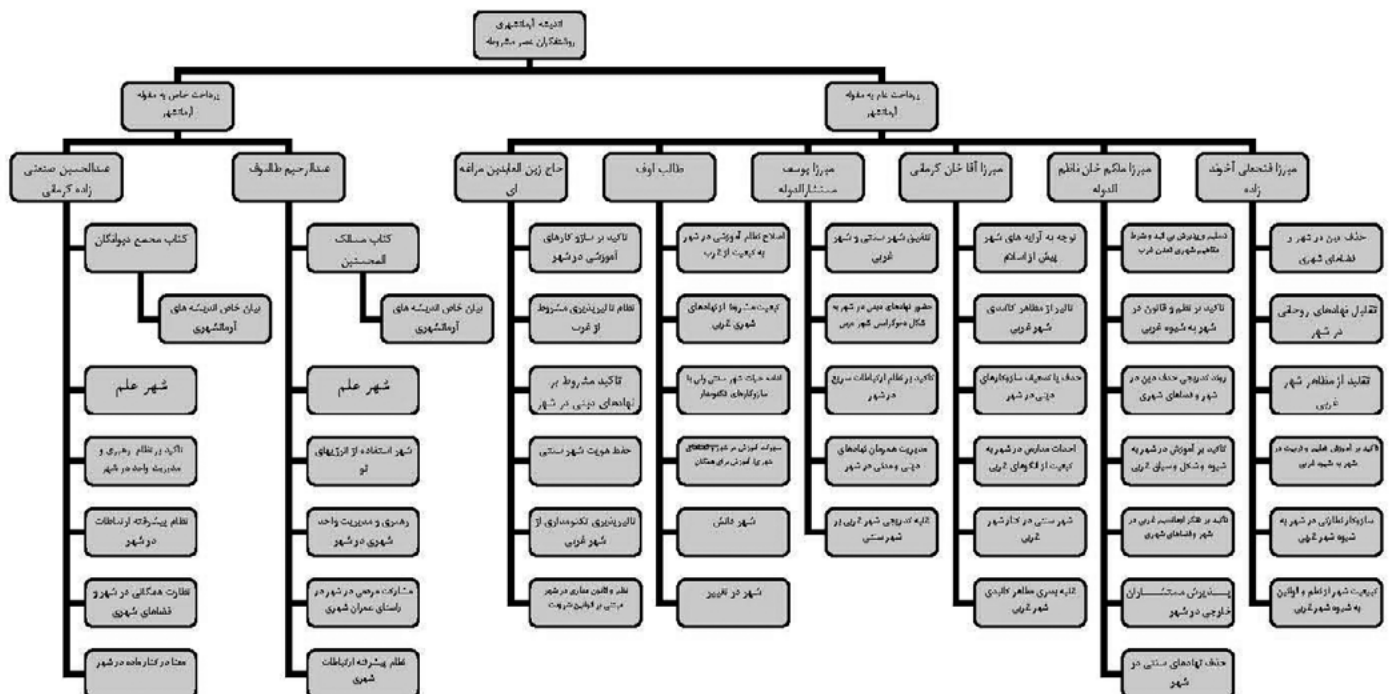
و در نهایت به فضای گفتمان دیکتاتوری انجامید. در مطالعه مفاهیم آرمانشهری روشنفکر متجدد ایرانی عصر مشروطه به‌طور عام، تاکید بر اخذ مظاهر کالبدی غرب و اخذ علوم و فنون دنیوی و تاسیس مدارس به سبک جدید در همگی مشهود است. نوع و بیان این راهکار متناسب هر شخصیت از طرح نفی کامل اندیشه‌های مذهبی (آخوند زاده) تا برخورد فرصت طلبانه با اندیشه‌های دینی (میرزا ملکم و طالب اوف)؛ و رویکرد رجعت مذهبی به ایران باستان (میرزا آقا خان کرمانی)؛ پذیرش محدود

مطالعه فضای فکری آرمانشهر ترسیمی روشنفکران مورد بررسی نشان دهنده کاستی در توجه به مفاهیم پایه و بنیادین مذهبی در عمق اندیشه های روشنفکری عصر مشروطه است. دوری روشنفکران از فضای دینی جامعه هر چند در کوتاه مدت با طرح مفاهیم نوین نا آشنا و مورد پسند توانست به موفقیت‌هایی دست یابد ولی در دراز مدت و میان مدت با دوری از توده های مردمی و طرح نشانه های آشنای مذهبی نتوانست به‌طور بهینه از شرایط پیش آمده برای اصلاحات بهره گیرد

تعلیم و تربیت؛ شهر عقل؛ ... است. تحلیل داده بیانگر این نکته است که دیدگاه‌های آرمانشهری مشروطه به خصوص در آرای مختص آمرانی دوروشنفکر عهد مشروطه مشروطه عبدالرحیم طالبوف در کتاب مسالک المحسنین و اندیشه‌های عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی در کتاب مجمع دیوانگان در شهرسازی دارای اندیشه‌هایی مترقی می‌باشد که بخشی از این ایده‌ها امروزه در شهرسازی به اجرا درآمده است و بخش کامل آن می‌تواند با بازمهندسی مجدد ارزشی در شهرهای معاصر، نمود کامل عینی یابد. تلاش در تحقق این دیدگاه‌ها، اکنون نیز می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد که با توجه به لحاظ داشتن رویکرد دینی جنبه حیات معنوی بشر را نیز مورد توجه قرار می‌دهد.

اندیشه دینی در چارچوب تطبیق با تمدن غربی(میرزا یوسف مستشارالدوله)؛ و پذیرش و دفاع از تمدن دینی و اندیشه‌های اسلامی در برابر تمدن غربی(حاج زین العابدین مراغه‌ای) مشاهده می‌شود. اندیشه آرمانشهر و پیدایی و پیدایش و خلق شهری آمرانی در تمامی مکتب‌ها و اندیشه‌ها به نوعی موجود بوده است. در این میان در عصر مشروطه، به سبب رویکردهای خاص، صفات و ویژگی‌های مشخصی را برای آرمانشهر مطلوب خود خواهان است که با حذف آموزه‌های ضد ارزشی و به کارگیری مفاهیم علم محوری که با اندیشه توحیدی همسو باشد؛ قابلیت به کارگیری و بهره‌مندی در عرصه کنونی را نیز داراست. آرمانشهر مشروطه، نمود شهر قانون، شهر علم، شهر

نمودار ۱- شهر مد نظر روشنفکران عصر مشروطه.

پی‌نوشت‌ها

- 1 Robert Owen.
- 2 Charles Fourier.
- 3 Etienne Cabet.

فهرست منابع

حمید محمد زاده و حمید آراسلی، انتشارات احیا، تبریز.
 آدمیت، فریدون و ناطق، هما (۱۳۵۶)، افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشره نشده دوره قاجار، انتشارات آگاه، تهران.
 آدمیت، فریدون (۱۳۴۹)، اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، انتشارات خوارزمی، تهران.
 آدمیت، فریدون (۱۳۶۳)، اندیشه‌های طالبوف تبریزی، نشر دماوند، تهران.
 آقابخش، علی (۱۳۷۴)، فرهنگ علوم سیاسی، مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، تهران.
 آل احمد، جلال (بی تا)، در خدمت و خیانت روشنفکران، چاپ دوم، انتشارات رواق، تهران.

آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷)، ایران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی، ترجمه کاظم فیروزمند و دیگران، نشر مرکز، تهران.
 آخوند زاده، میرزا فتحعلی (۱۳۵۷)، الفبای جدید و مکتوبات، به کوشش

ظہیری، سید مجید (۱۳۸۱)، مجموعه مقالات مدرنیته، روشنفکری، دیانت، ج اول، انتشارات آستان قدس، مشهد.

فراسخو، مقصود (۱۳۷۷)، سرآغاز نواندیشی معاصر دینی و غیردینی، انتشارات سهامی انتشار، چاپ سوم، تهران.

فوران، جان (۱۳۷۷)، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، موسسه خدمات فرهنگی رسا، تهران.

کسروی، احمد (۱۳۶۵)، تاریخ مشروطه ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران.

گودرزی، غلامرضا (۱۳۸۳)، دین و روشن فکری مشروطه، اختران، تهران.

مددپور، محمد (۱۳۷۹)، سیر تفکر معاصر در ایران: تجدّد و دین زدایی در اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده، وزارت آموزش و پرورش، مؤسسه فرهنگی منادی تربیت، تهران.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۳)، انسان در قرآن، حسینیه ارشاد، تهران.

معین، محمد (۱۳۶۲)، فرهنگ فارسی، انتشارات امیرکبیر، تهران.

مؤسسه فرهنگی قدر ولایت (۱۳۷۲)، تاریخ تهاجم فرهنگی غرب؛ میرزا ملک خان، مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، تهران.

هابرماس، یورگن (۱۳۸۰)، بحران مشروعیت تئوری دولت سرمایه‌داری مدرن، ترجمه جهانگیر معینی، انتشارات گام نو، تهران.

Encyclopedia Universal's (1984), *Corpus 9*, Paris, pp.1249-1250.

ابوالحمد، عبدالحمید (۱۳۷۶)، مبانی سیاست، جلد اول، چاپ هفتم، انتشارات توس، تهران.

اشرف، احمد (۱۳۵۹)، موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران دوره قاجاریه، انتشارات زمینه، تهران.

اکبری، زرگری نژاد، آغاجری (۱۳۸۰)، روشنفکری در تاریخ معاصر ایران، نشریه بازتاب اندیشه، شماره ۲۰، صص ۳۳-۳۸.

اکبری معلم، علی (۱۳۸۱)، واکنش روشنفکران ایرانی در مواجهه با فرهنگ غربی، رواق اندیشه، شماره ۹، صص ۶۹-۸۴.

امیری، جهاندار (۱۳۸۲)، بسترهای تاریخی و ایدئولوژیکی برآمدن روشنفکران دینی، مجله علمی پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، شماره ۱۸ و ۱۹، صص ۳۵-۶۲.

بازرگان، مهدی (۱۳۷۷)، خدا در اجتماع، جلد اول، مجموعه آثار شماره ۲، قلم، تهران.

بروجردی، مهرداد (۱۳۷۷)، روشنفکران ایرانی و غرب، ترجمه جمشید شیرازی، فرزاد، تهران.

پارسا، حمید (۱۳۷۹)، هفت نظریه برای اصلاحات، کتاب نقد؛ فصلنامه انتقادی-فلسفی-فرهنگی، پاییز ۱۳۷۹، شماره ۱۶، سال چهارم، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، تهران.

تقوی، علی محمد (۱۳۶۱)، جامعه‌شناسی غرب‌گرایی، ج ۱، امیر کبیر، تهران.

چراغی کوتیانی، اسماعیل (۱۳۸۵)، علم و تمدن جدید از نگاه منور الفکران (ملک خان، آخوندزاده و طالبوف)، نشریه علمی ترویجی معرفت، شماره ۱۰۹، صص ۹۴-۱۰۶.

حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴)، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، انتشارات امیرکبیر، تهران.

خرم‌شاه، محمد باقر (۱۳۸۲)، روشنفکری و روشنفکری دینی ایران در سمت حرکت، محمدباقر، فصلنامه سیاسی-اجتماعی رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ش ۴، صص ۱۲۴-۱۲۳.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۵)، لغت نامه دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین، جلد چهل و پنجم، انتشارات دانشگاه تهران.

زیباکلام، صادق (۱۳۷۷)، سنت و مدرنیسم ریشه یابی علل شکست کوششهای اصلاح طلبانه و نوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار، انتشارات روزنه، تهران.

سرایبی، حسن و هاشم زهی، نوروز (۱۳۸۱)، شرایط اجتماعی و گفتمان های روشنفکری در آستانه انقلاب مشروطه، مجله جامعه شناسی ایران، دوره چهارم، شماره سوم، صص ۸۱-۱۱۴.

شفیعی سروستانی، اسماعیل (۱۳۷۲)، تهاجم فرهنگی و نقش تاریخی روشنفکران، انتشارات کیهان، تهران.

صنعتی زاده کرمانی، عبدالحسین (بی تا)، مجمع دیوانگان، تهران.

طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۴۷)، مسالک المحسنین، سازمان کتاب‌های جیبی، تهران.

طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۵۶)، مسالک المحسنین، چاپ دوم، با مقدمه و حواشی باقر مومنی، انتشارات شبگیر، تهران.

طالب اوف، عبدالرحیم (۱۳۴۶)، کتاب احمد، ۳ جلدی، سازمان کتاب‌های جیبی، تهران.

طالب اوف، عبدالرحیم (۱۳۵۷)، آزادی و سیاست، به کوشش ایرج افشار، سحر، تهران.